

Əhməd CƏFƏROĞLU

TÜRK ONOMASTİKASINDA
“KÖPƏK” KULTU¹

İslamiyyətdə, xüsusən Şafilərin köpəyi murdar bir heyvan olaraq² tanımlarına rəğmən, türklər eyni din daxilinə girdikdən sonra belə əski milli kult və ənənələrini qoruyaraq bir substratum olmaqla öz əfsanə və onomastik görüşlərinə sadıq qalaraq bu heyvana xidmətçi olmaqdan geri çəkilməmişlər. Əski proto-bulqarlardan bir qisminin köpəyə müqəddəs bir varlıq kimi yanaşaraq, qurban kəsdiklərinə dair bəzi qeydlərə Ohri arxiyepiskopu Theolaphylactusda ratlaşmağımız bunun ən qüvvətli dəlili olaraq qəbul edilir. İlk baxışda çox mübaligəli görünən bu bilgidən başqa, yenə proto-bulqarların köpəyə tapındıqları barədə başqa bir qaynaq da vardır ki, bu iki qaynaq birlikdə əski bulqar türklərində belə bir inancın mövcudluğunu göstərməkdədir. Beləliklə, Teofannesin müdavimlərindən biri bulqar xanı Omurtakın zamanında bulqarlar və bizanslılar arasında otuz illik barış səbəbilə içilən andı anladarkən proto-bulqar ənənəsinə uyğun olaraq köpək kəsildiyini açıq şəkildə bildirməkdədir³. Çox da inandırıcı sayılmayan bu açıqlamalara rəğmən, V.Koppers və P.Vilhelm Şmidt kimi kultür araşdırıcılarının bu mövzudan bəhs etmələri⁴ köpəyin, ümumiyyətlə, xalq inancında özünə görə kutsal bir tərəfi olduğunu göstərməkdədir. Fəqət, nə yazıq ki, əski bulqar türkləri arasında büt-pərəstlərdə olduğu kimi köpəyə qurban verildiyinə dair türk folklor və əfsanələrində, hətta xürafə inanclarında belə hər hansı bir izə rastlanmamaqdadır. Olsa, olsa, proto-bulqar topluluğuna daxil milləti açıqlanmayan bəzi xalqlarda bu və ya başqa vəsilə ilə müəyyən bir köpək cinsinə qurban vermək ənənəsi mövcud olmuşdur. Nə vaxt, harada, necə, buna dair, təəssüf ki, dəqiq bir bilgimiz yoxdur.

Köpəyin əski türk həyat və kultunda simpatik bir yer almış olduğunu müəyyənləşdirən ən dəyərli tanılardan birini islami olmayan on iki heyvan adlı türk təqvimində bir ilin “it” kimi adlanması təşkil etməkdədir⁵. Bütünlükdə bu təqvim bir substratum olmaqla bugünkü türk xalqlarının bir çoxunda mövcuddur. Demək ki, köpək zənn edildiyi qədər murdar bir heyvan olmamışdır. Yoxsa köpəyin türk əfsanələrində geniş bir yer tutmasına ehtimal belə verilməzdi.

Köpək türk əfsanələrində və dastani əsərlərdə daha çox “it=it”, nadir hallarda bir yerdə “it-Barak” tərkibi halında istifadə edilmişdir. “Barak” kəlməsi, əslində əfsanələrdə

¹ Məqalə “Türk dili araşdırmaları yillığı” (Türk dili araşdırmaları yillığı. Belleten, Ankara, 1961, s.1-11) dərgisindən götürülmüşdür

² Joseph Schacht, The origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford, 1950, 216 s.

³ Bu xüsusdəki qaynaqlar: V.Beşeliyevin Proto-Bulqarların dini, Belleten, Türk Tarih Kurumu, IX, sayı 34, Ankara, 1945, 236-237. s. adlı məqaləsində göstərilmişdir.

⁴ W.Koppers. Der Hund in der Mythologie der zirkumpazifischen Volker, Wiener, Beitrage zur Kulturgeschichte und Linguistik I, 1930. Əslində türkmənlərdə də köpək antropomim olaraq işlədildiyində əsla mənfə məna ifadə etməmişdir. Çünki bu heyvanın türkmən totemləri arasında özünəməxsus bir yeri olmuşdur. (S.P.Tolstov. Perejtki totemizma i dualnoy organizatsii u Turkmen, 5-6, vd. s.). Çox dəyərli müəlliflərə P. Wilhelm Schmidtdə rastlanmaqdadır. (A.von Gabain. Religiose Worstellinger altaischer Völker nach P. Wilhelm Schmidt, Anthropos, 51, 1956, 1067-1074 s.)Yenə hörmət ifadə etmək üçün İran şahları sikkələrində də köpək kəlməsini işlətmişlər. Beləliklə, 1105/1135=1694/1722 tarixlərində hakimiyət sürmüş olan Hüseynə aid bir sikkədə bir beytdə buna rastlanmaqdadır. در جهان کلب – کشت صاحب امیرالمؤمنین از توفیق رب المشرقین – کلب درگاه امیر المؤمنین سلطان حسین /Şərq və Qərbin Rəbbinin lütfü ilə Əmir əl-möminin sahibinin dövrü - it dünyasında Əmir əl-möminin Sultan Hüseyn-it Əmir əl-möminin Sultan Hüseynin dərgahı (qəbulu)/. (M.Dobrnini. Stixotvorenje legendi na manetax Sefevidov, Epiqrafika Vostoka, VIII, 1953, 70-71.s.)

⁵ E.Chavannes, Le cycle turc des douze animaux, Toung Pao, serie 2, vol VII, Leiden, 1906, 51-122 s.

itin bir növ simvolu olaraq yer almışdır. Fövqəladə əski bir tarixə malik olduğundan türk qövmlərinin onomastikasında olduqca çox yayılmışdır. İlk dəfə olaraq, “Barak” kəlməsi Oğuz xana düşmən olan bir qövmin adı şəklində keçməkdədir¹. Eyni zamanda kəlmə əfsanəvi bir padşahın adı olmuşdur. Buna görədir ki, Xarəzm sahəsində aparılan qazıntılar sonucunda III-IV yüzillərə aid edilən Barak-tam adlı bir xarabə asanlıqla bu əfsanəvi hökmdara aid edilmişdir². İlk türk dili yadigarına “çox tüklü köpək” kimi bəsit bir mənə ilə keçən bu əfsanəvi “Barak” kəlməsi³ gerçəkdə türk xalqlarının əfsanələrində gözlənilməyindən daha çox yer tutmuşdur. Beləliklə, şərq və şimal türk xalqlarının folklorunda qəti olaraq “it başlı, sığır ayaqlı” bir ulusun olmasına dair ilk xəbərlərə 1245-ci il tarixində Papa Innocent VI tərəfindən Monqolustana göndərilən Plano Karpiniyə rastlaşmaqda yığıq. Bu şəxs Monqolustan səfərlərindən bəhs edərkən şimalda monqol ordusunun Samogitlərlə “it başlı sığır ayaqlı” bir qövme rastlaşdığını qeyd etmişdir⁴. Bu əfsanəvi ölkənin mövcudluğu Altay türklərinin əfsanələrində də təsdiq edilir. Nikifirov adlı bir alimin təsbit etdiyi Altay türk nağıllarında qırğız əfsanələrindəki kimi ərləri “köpək” qılığında olan gözəl bir qadınlar ölkəsini ziyarətdən bəhs edilməkdədir. Bu nağıldakı “köpək” = kişi olmasında məqsəd bu elin insanların köpəkbaşlı olduqlarını ortaya qoymaqdır. Və buradakı Noxoy-ertinlərin düşmənləri də, çox təbii olaraq, əfsanəvi təkgözlü, insan yeyən tanınmış Kırqıs adlı bir şəxsdir⁵. Çox xarakteristik olan bu nağıl qırğız eposlarının birində olan İt/İtaali adlı bir ölkə motivi ilə birləşməkdədir. Ayrıca bu ölkədə insanları yeyən monqolca “köpək” mənəsi verən “noxoy” – altayca “noxoy-ertim” insanlardan bəhs edilməkdədir. A. Divayevin qazaxlara aid olaraq təsbit etdiyi bir inanca görə yumurtalarından köpək yavruları çıxan və Kumay adını daşıyan bir it – ala qaz varmış⁶. Kumayın yumurtalarından köpək yavrusu doğulduğuna dair bir əfsanə qırğız türklərində də mövcuddur. Bu əfsanə inancında Kumayın köpəyindən heç bir heyvan qaçıb gizlənmə bilməz, buna görə də qırğızlardakı bu köpək bütün heyvanların “törö”sü, yəni hamsi sayılmaqdadır⁷.

Yumurtalarından köpək çıxan Kerkes adlı bir quşdan Mahmud Kaşğarlı da bəhs etməkdədir. Verdiyi bilgiyə görə bu quş iki yumurta yumurtlayarmış və üzərinə oturunca birindən Barak adlı tüklü köpək çıxarmış⁸. Soyot-Uranxa türklərində də Ular (Megaloperperdix Altaica) adlı bir quş həyatında üç nəsnə doğarmış. Bunlardan biri Barak, digəri Urgan, üçüncüsü isə Balta idi. Başqırdlardan Barın, Katay və Salcuvtu qəbilələrinin inancında qocalan Quzgun yalnız iki yumurta yumurtlamış. Birindən “tüklü köpək” deyilən Tuygun, digərindən Şonkar adlı ov quşu çıxarmış⁹.

¹ İ.N. Berezin, Raşid-ed-din, 222 s.

² S.P.Tolstov, Po sledam drevnoxorezmiyskoy tsivilizatsii – Kadim Harezm sivilizasyonun izlerinde, Moskva. 21 s. ve Abdulkadir İnan. Barak efsanesi. T.T.K. Belleten, XIII, 49, Ankara, 1949, 45-46 s.

³ Kaşğarlı Mahmut, Lugat, I, 377 s. ve V.Pelliot, Notes sur la Horde d’Or: 57 s.

⁴ Abd. İnan, İt başlı ulus efsanesi, T.T.K. Belleten, XIII, 49, 149-150 s.; Plano Karpini, A.İ.Melin tərcüməsi, Peterburq, 1911, 25 s.; Buna bənzər İt-Bəcəne adlı bir qövmin adına Əbülqazi Bahadır xanda rastlaşmaqda yığıq (A.N.Kononov, Rodoslavnaya turkmen, 1958, 56 s.); Dimşakidəki soyuq bir məmləkətdə Volqa boyunda yerləşmiş olan Kilabiya adlı qövmin bizim İt-Barakdan başqa bir şey deyildir (Z.V.Toğan, İbn Fadlan, Reisebericht, Leipzig, 1939, 306 s.)

⁵ S.M.Abramzin. Etnoqrafıçeskiye sujeti v epose “Manas”, Sovetskaya etnoqrafiya, 1947, 2, s.151

⁶ A.Divayev. Etnoqrafıçeskie Obozrenie, 1908, №1-2, 149 s.

⁷ S. M. Abramzin. Eyni əsər

⁸ Divanü luga-üt türk, Atalay tərcüməsi, I, 315 s.

⁹ A.İnan. Barak efsanesi, 151 s.; Yakut türklərində Baraka kutsal bir məkən vəsfi də verilmişdir. Yakut inancına görə, bunun yaşadığı yerdə kişi və qadın şaman ruhları törənərmiş [Pekariki luğati, I, 66 s.]. P.W.Schmidt isə lejantlarda rastlanan köpək kultunu ümumi və bəşəri təsvir etməkdədir (Die Ursprung der Gotteside, IX, Die asiatischen Hirtenvölker. Die primären Hirtenvölker der Alt-Türken, der Altai-und der Abakan-Tataren, Freiburg, 1949, 119, 122,124, s.). Beləliklə, Şonkar quşu türk inancında əski Oğuz boyunun totemi və qəhrəmanların ruhunu özündə yaşadan bir quşdur (A.Caferoğlu, Le culte de la chasse dans L’onomastique Turque, Salamanca, 1958. Actes et Memories du Cinquieme Congres International de Sciences

Diqqətəlayiqdir ki, Əbülqazi Bahadır xan savaşı üçün toplanan özbək xalqlarından bəhs edərkən, “it başlı, sığır ayaqlı” digər bir qövmdən söz açmaqdadır ki, bu türk tarixçisinin bu şəkildəki təsviri tamamilə Plano Karpininin əfsanəvi bilgisini haqlı çıxarmaqdadır. Halbuki eyni tarixçi digər bir əsərində İt-Barakı bir qövüm adı deyil, əksinə bir hökmdar olaraq göstərməkdədir¹. Eyni şəkildə bir “İtbaşlı ulus”un mövcudiyətinə yunan əfsanəsində rastlandığı kimi bu addakı bir qövümün də Çində olduğunu “Hamzanamə”, “Battal Qazi” kimi türk əfsanələri açıqlamaqdadırlar. Hətta bu “İtlər qövümü”nün özlərinə görə padşahları və ona görə soy-kökləri də olmuşdur. “Hamzanamə”yə görə, bunlar “Kıl-Barak”, “Seksar” və “İt” kimi başqa başqa adlar da daşımışlar.

Bütün bu əfsanəvi rəvayətlərə rəğmən, xüsusən “Barak”, “Borak”², “Burak”³ və s. kimi adlarla türk xalqları toplum həyatına girincə istər-istəməz gerçək mənə və mahiyyətini qazanmağa başlamışdır. Beləliklə, türk kulturlarının bir növ qaynağı sayə biləcəyimiz “Dədəm Qorqud”da köpək qəhrəmanının onunla xəbərləşə biləcəyi bir dost, ya da “Barak” adı daşması ilə bələdçi rolunu oynayan bir varlıq halında görünməkdədir⁴. Köpəyin “Dədəm Qorqud”dakı vəsfi, şübhəsiz, ona türk mühitində heç də mənfi görüşlə baxılmadığını meydana qoymaqdadır. Hələ kuman, yəni qırpaq türklərində köpək əfsanəvi qutsallığını gerçək həyatda eynilə mühafizə etmişdir.

İslamı qəbul etməyən türklərdə yerinə görə müqəddəs bir heyvan, yerinə görə əfsanəvi bir qövüm adı olaraq keçən köpək əski türk dili qaynaqlarında ilk şəkli olan “it-it” tələffüzü ilə ifadə edildiyindən bu xalqların onomastikasında da, çox təbii olaraq, bu kəlmə ilə ifadə ediləcəkdir. Belə ki, köpəyi özünəməxsus müqəddəs bir heyvan sayan əski qırpaq (kuman=polovets) onomastikasında “it” kəlməsilə bir çox antroponim və toponimlər yaradılmışdır. Bunların arasında diqqətimizi çəkən rus vəqiyənamələrindəki İt-larev və İtlareviç antropnimləridir ki⁵, bunlar bugünkü türkcəmizdə İtoğlunun bir prototipidir. Beləliklə, eyni antroponim Rusiya toponimikasında rus dili qaydalarına uyğun İtlareviç olması gərəkdir, 1193-cü il tarixli bir sənəddə İtoğlu⁶ şəklində də işlənmişdir. Bununla bərabər, ayrıca rus antropnimlərində İtlar kimi tələffüz şəklini də almışdır⁷. Bu şəkildə qırpaq türklərilə çox sıx münasibətlər quran rus dövləti vəqiyənəvisçiləri qırpaq başçı və xanlarından bəhs edərkən onların gerçək adlarını da qeyd etməkdən çəkinməmişlər. Heç bir şəkildə şübhə edilməməli olan bu qaynaqlarda ayrıca bir də yenə bu ölkənin xalqına aid “İtapa” adlı bir toponimlə rastlaşmaqdayıq⁸. Kəlmə oba – apa – opa – epa qruplu yer adları çərçivəsinə girərək bugünkü Toksapa, Kulaba, Kutluoba kimilərindən fərqli deyildir. 1095-ci il olaylarına aid ayrıca sənədlərdə bir də İtlar antropniminə rastlanmaqdadır⁹. Kəlmə qırpaq şivəsinə uyğun olaraq, “it” tələffüzü ilə qeydə alınmışdır ki, Rasoni (Rasony) da eynilə “İtlar <İtlər” olaraq qəbul etmişdir¹⁰.

Onomastiques, Volume, II, ayrıca basım, 5. s).

¹ A.N.Kononov, Rodoslavnaaya Turkmen, Soçinenie Abu-l-Gazi Xana Xivinskoqo, 1958, s.86, not 44= Şecere-i Terakime

² V.D.Smirnov. Krımskoe xanstvo pod verxovenstvom Ottomanskoy Portı do naçala XVIII veka. SPb.1887, 174 və 178 s., – XVIII. Yüzyıl başına kadar Osmanlı imperatorluğu idaresi altındaki Kırım hanlığı

³ V.V.Bartold, Uluğbek i ego vremya, 1918, 75 s. = Uluğ bəy və zamanı.

⁴ Dede Korkut, Orhan Şaik Gökyay yayını, İstanbul, 1938, 17 və 42 s.

⁵ A.Zajaczkowski, Związki jezykowe polowiecko-slowianskie, 1949, 41 s.=Polovets və slavyan dilləri münasibətləri.

⁶ Eyni əsər, 41 s., 35. Not: Lukamorsk knyazey İtoğluya.

⁷ Rasovsky, Seminarium Kodokvianum, IV, 61. s.

⁸ T.Marquart. Über das Voikstum der Kumanen (W.Bang və T.Marquartın “Osttürkische Dialektstudien” adlı əsərinin içində), Berlin, 1914, 157 s.

⁹ A. Zajaczkowski, eyni əsər, 37 s. və Rasovsky, 61s.

¹⁰ Rasony, Basarbas, 237s.

Qısaca üzərində durduğumuz qıpçaq toponimika ünsürlərindən də anlaşılacağı kimi, köpək kultu eski bir substratum olaraq, xüsusən əski türk-kumanlarda geniş və canlı bir inkişaf sahəsinə malik olmuşdur. Uyğur dövlət təşkilatında ov mərasimi və yaxud ovçuluqla bağlı və vəzifə verilən rəsmi məqamlar arasında ayrıca It-Tarxan və It-Samanların olduğunu görməkdəyik¹. Daha sonralar ov sənəti əyləncə və qazanc vasitəsindən çıxıb ta ki bir növ dövlət təşkilatı xarakteri alınca, çox təbii olaraq, köpəklər də cinslərinə və görükləri xidmətə görə himayə edilməyə başlamışdır. Beləliklə, monqol imperatorluğu dövründə “Çingiz xan yasaı”nda müəyyən qaydalara bağlanan “Ovçuluq hüququ”na bərabər olaraq ayrıca 1640-cı ildə bir də Bozkır (Çöl) xalqına məxsus başqa özəl bir qanun da çıxarılmışdır. Bu qanun ovçu bir köçəriyə, ümumiyyətlə, “Qırmızı ördək (turpan), sərçə və köpək kimi heyvanları” öldürmək və ovlamağı yasaqlamışdır. Ayrıca bu yasağı saxlamaq məqsədilə riayət etməyənlər günahlarına görə at, iki ilan ödəmə cəzasına məhkum edilməkdə idi². Bu qəbil heyvanların öldürülmə yasağı məlum olduğu kimi, yalnız ovçuluq kultuna dayanmır, eyni zamanda şaman dini ilə də bağlı ola bilirdi. Buna görə də buradakı ölüm sırf bir ritual ölüm mənasında nəzərdə tutulmuş və o yöndə yasada özünə yer tapmışdır. Fəqət türk, monqol və ümumiyyətlə, şamanizmdə insanlar ruhən daima heyvan ruhları ilə bağlı olur və hətta rüyalarını da heyvanlarla görüşərək yozmaqdadırlar³. Bəzən də yarısı heyvan, yarısı insan vücudundan düzəldilən totem məxluqlar inanc səbəbindən geniş bir hörmətə və sayğıya malik olmuşlar. Köpək kultuna hər an hörmətini əsirgəməyən və əsirgəməsi mümkün olmayan şamanlar, əlbisələrinin sağ tərəfindəki əmək saçaqlarının bir az yuxarısında bir qayıq asqıya bağlı dəmirdən yastı köpək təsvirlərini də asmağı yaddan çıxarmamışlar və köpək ruhunu düşməni bağlamaq və onu fəna bir xəstəliyə bulaşdırmaq üçün bir də sağlam bir zənciri təmsil edən dəmir bir çubuğu üst əlbisələrinə ilişdirməyi unutmamışlar⁴. Köpəyin nə qədər munis bir topluluq ünsürü olduğunu göstərən əlamət Tütükstan, xüsusən Sibir⁵ və qazax türklərində uşaq doğumu əsnasında ilk gözə çarpan şeyin uşağa ad verilmədən, “it”⁶ və ona uyğun kəlmələrin yer almasında görürük. Bu qəbil tərkibində “it” olan uşaq antroponimləri arasında nəzər-diqqətə alınma biləcəklərindən biri Sibir türklərində “İt-ayak”⁷ ilə Təkə Türkmənlərin “İtalmaz”ıdır⁸. “İtalmaz”ıdır⁸. Eyni ailədən olaraq “Ənsəsi bəyaz yunlu köpək” demək olan “Moynok” da Qara qırğızlarda işlənməkdədir⁹. Bizim Anadolu kəndlərində uşaqlara “köpək yavrusu” mənası verən “enük”¹⁰ sözünün yaradılması eyni düşüncədən başqa bir deyildir.

Ümumi türk onomastikasında “it” kəlməsilə yaradılmış bir xeyli adlara rastlamaqdaıq. Burada, bunların üzərində təfərrüatı ilə duracaq deyilik. Ancaq bir neçə örnək ver-

¹ F.W.K.Müller. Zwei Pfahlschriften aus Turfanfunden, Berlin, 1915, 11 s. də hər nə qədər bu məqamların adları dəqiq bir tələffüzlə qeyd edilməmişsə də, gerçəkdə itlə ilgili olduğu asanlıqla anlaşılmaqdadır.

² Ya. I. Girlyand. Stepnoe zakonodatelstvo s drevneyşix vremen, İz. Obşç. Atx. İstorii Etnoqrafii pri Kazanskom Universitete, Kazan, 1964, 116 s. = Qədim dövrdən bu yana Bozkır qanunları

³ A.G.Anisimov. Şamanskiy Çum u Evenkov, Sibirskiy Etnografiçeskix sbornik, I, 1952, 203 s.

⁴ E.Pekarskiy. Yakut sözlüğü, İstanbul, 1945, I, 423 s. “it” və “it” kəlməsinə baxılmalı

⁵ W.Radloff, Aus Sibirien, I, 315 s. (bax. ayrıca Ahmet Temir tərcüməsinə)

⁶ L. Rasony. Sur quelques categories de noms de persinnes en turc, Acta Linguistica, Budapest, 1953, III fas, 3-4, 328 s. Əslində köpək Qara Qırğızlarda müqəddəs bir varlıq kimi dəyərləndirilərək mənşələrini ona götürməkdədir [M.A.Czapicka. The Turks of Central Asia in History and the Present Day, Oxford, 1918, 39 s.]

⁷ W.Radloff, eyni əsər

⁸ G.P.Vasiyev, Türkməni Noxırlı, Sredneaziatskiy Etnografiçeskiy sbornik, M., 1954, 191-2 s.

⁹ S.M.Abramzon. Rojdenie i detstvo kirgizskogo rebenka, Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii XII (1949), 107 s. = Kirgiz çocuğunun doğumu ve çocukluk devresi; Rasony, 328 s.

¹⁰ A.Caferoğlu. “küçük, çocuk, enik” kelimesinin morfolojik və semantik değışmələrinə dair, Türk Dili, Belleten, 1948, sayı 10-11, 6-12 s.

məklə kifayətlənəcəyik. Məsələn, qazax türklərinin Ala gölə verdikləri It-işpes¹, Çimkənd Çimkənd əyalətindəki bir mahalın adı olan It-arka², qırğızlarda bir boy adı olan İtemgan³, İtemgan³, bir toponim olaraq Həştərxan əyalətində olan İtkoja⁴, Anadoluda şeyx Edebalinin təkkəsi olan Əskişəhər ətrafında İtburnu⁵ kimi.

Köpək kultunun əfsanədişi, rahatlıqla Türk xalq həyatında yerləşməsinə yardım edən isə əfsanəvi Barakın Elxanilər sarayındakı ünlü bir dərvişə antroponim olmasıdır. Barak Baba ləqəbilə tanınan bu şəxs şamanizmin asanlıqla islamıyyət üzərinə nüfuz edə biləcəyi bir dövrdə belə bir antroponim almaqdan çəkinməmişdir⁶. Türk islam qaynaqları Sarı Saltukun da öz müridlərini “Barağım” deyə çağırıldığını birbaşa yazmaqdadırlar ki⁷, bu qeyd kəlmənin hər bir baxımdan sufi ənənələrinə uyduğunu açıqca meydana qoymaqdadır. Təbir yalnız sufilər çevrəsinə aid olaraq qalmamış, türk onomastikasında geniş bir yer almışdır. Marko Polo bu adı daşıyan bir monqol şahzadəsindən bəhs etdiyi kimi, 1269-1270-ci illərdə Cənubi Türkmənistan torpaqlarına hücum edən Cağatay başçılarından biri də “Barak” adını çəkinmədən daşımışdır⁸. Eyni antroponim “Barak xan” şəklində şəklində təqribən 1550-ci illərdə yaşamış olan Daşkənd şəhəri hakimlərindən Nauruz Ahmet xanın adı olduğu kimi ayrıca bir xoca sülaləsinin də ləqəbi olmuşdur⁹. Qazax türklərinin başçılarından biri də bu adı mənimsəmişdir¹⁰. Türkmənlərdə isə “Uşak” adlı bir boyun qəbilələrindən birinin adı olmuşdur¹¹. Bu adlandırmalar bizim “Barak” adlı köçərilərə tamamilə uymaqdadır. Bu şəkildə “Barak” türk ellərində həm toponim, həm antroponim, həm də etnonim olaraq geniş işlənmişdir¹² və özünə olduqca mümtaz bir yer tapmışdır.

Barakın sadəcə lüğəvi mənası bugünkü türk ləhcələrində tamamilə özünü mühafizə etməkdədir. Belə ki, [Osm., Qırğız] “uzunsaçlı, qıvrım tüklü köpək”¹³, [Kayseri] “Ağzı, üzü qıllı, çox tüklü köpək”¹⁴, [Dənizli] “Ortaboylu, çox tüklü köpək”¹⁵, digər Anadolu ləhcələrindəki “Bağlara daraşan bir növ sarı tırtıl, böcək; çiçək xəstəliyindən qalan çöpur; “Qarışiq”¹⁶ anlamlarında işlədilən “Barak” kəlməsi tamamilə bizim “barak”ın eynisi olub, toplumun həyat şərtlərinə uyğun tam dəqiq olmayan məna almağa müvəffəq olmuşdur. Fəqət əski bir kultun qalığı olması səbəbindən “Barak” özəlliyindən heç bir şey qeyb et-

¹ M.T.Timişpayev, Ak-taban-şubrındı, V.V.Bartoldu, Taşkent, 1927, 308 s.

² E.A.Şmidt. Materialı po rodovomu sostava kazakskogo naseleniya yugo-zapadnoy çasti Çimkentskogo uezda, V.V.Bartoldu, Taşkent, 1927, 308 s.

³ A.S.Sadikov. Rodovoe delenie Kirgiz, V.V.Bartoldu, Taşkent, 1927, 306 s.

⁴ Materialı po istorii Kazanskoy SSR (1785-1828 gg), IX, 1940, 285 s.

⁵ İ.M.Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi, T.T.K., I.1947, 26 s.; Cihan-nüma, I, 75 s.

Qoyun-dədə (Koyun-dede), Xoruz-ata (Horoz-baba) kimi adlara İstanbul folklorunda rastlanır. Halit Bayrı. İstanbul folkloru, 1947, 136-137. s.

⁷ Eyni əsər, 14, s. 26 not.

⁸ D.İ.Karlı “Sbornik letopisey” Raşid-ad-dina o Yujnom Turkmənistan, t. III, 137.s. = Raşidəddinin “Külliyatına” görə Cənubi Türkmənistan

⁹ V.İ.Vyatkin, Şeyxi Djuibari, V.V.Bartoldu, Taşkent, 1927, 7-9.s. = Cubari şeyxləri

¹⁰ M.T.Timişpayev, eyni əsər 65.s.

¹¹ N.N.İomudskiy. Karaş xan oğlu, İz narodnoqo predaniya Turkmən. O rodoslovnoy turkmən-iomudov, I, V.V.Bartoldu, Taşkent, 1927, 323.s.

¹² Bu barədə daha çox bilgi üçün baxın. P.Pelliot, Notes sur la Horde d’Or, Paris, 1950, 57-58.s.; Cevat Hakkı Tarım, Kırşehir tarih ve soğrafya lügatı, Kırşehir, 1940, 23-24.s.; Besim Atalay, Türk büyükleri veya Türk adları, İstanbul, 1339, 37.s. ; İstoriya Uzbekskey SSR, I, Taşkent, 1955; Materialı po istorii Kazanskoy SSR. [1785-1828 gg], IV, M., 1940; Türkiyede meskun yerler kılavuzu, Ankara, 1946, cilt I, 127.s. də on beşə yaxın “Barak”lı toponimə rastlanmaqdadır.

¹³ W.Radloff. Wörterbuch, IV, 1477, s.

¹⁴ H.Hüsni, Kayseri sözlüğü, Kayseri, 1934, 10.s.

¹⁵ H.Kosay-Orhan Aydın, Anadilden derlemeler, II, 1952, 13.s.

¹⁶ T.D.K., Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi, I, İstanbul, 1939, 164.s.

məmiş və bugünkü həyatımızda, bir tərəfdən Anadoludakı Barak köçürilərini, bir tərəfdən də əski əşirət totemi və ya simvolu olan tüklü köpəyi ifadə etməkdədir.

Diqqətəlayiqdir ki, qırçaq türkləri haqqında xeyli həssas davranan rus vaqionəvisçiləri bunlardakı “İt”, “Barak” antroponimləri haqqında bilgi verərkən, aşağı-yuxarı eyni anlama gələn “Kobyak” və “Konçak” kəlmələrinin də məşhur rus “İqor dastanı”nda “Barak” kəlməsi yerinə işləndiyini qeyd etmişlər¹. “Köpək” mənasında olan birinci “Kobyak” “Kobyak” kəlməsi hələ səlcuqilər dövlətində diktator bir vəzirin adı olaraq Sadəttin Kobyak şəklində istifadə edilmişdir ki, bu ad qırçaq şahzadələrindən eyni adı daşıyanın bir eşindən başqa bir şey deyildir². İkinci kəlmə isə, qənaətimə görə, doğrudan-doğruya “qancığ”ın qırçaq ləhcəsində bir tələffüz şəklidir. Hər ikisi də qırçaq türklərində çox rəğbət qazanan köpək kultunun bir qalıdır.

Nəhayət, köpək kultunu türk onomastikasında yaşadan ünsürlərdən biri də “köpək” kəlməsinin birbaşa özüdür. Əslində, türkcə olmayıb Hind –Avropa dillərindən törənmiş olması gərəkdir. İşlənmə tarixi “it”, “barak” qədər əski olmayıb, XII-XIII yüzillər cənub türkcəsində yer almaqdadır. Həmin tarixdən öncəki türk qaynaq və vəsiqələrində bu kəlməyə rastlanılmamaqdadır. Əcnəbi qaynaqlarında türk dili malı olaraq “kobyak” tələffüzü ilə yazıldığı halda, türk onomastikasında bu şəkil yalnız qırçaqlarda kök salmış, digərlərində isə, bildiyimiz kimi, “köpək” qalibına girmişdir. Belə ki, kəlmə bir antroponim olaraq Səlcuq əmirlərindən Sadəddinə ləqəb olunca, istər-istəməz türk onomastikasında özünə bir yuva qurmuş və bu üzdən Səlcuq dövlət adamı da tarixdə “Sadəddin Köpək”³ adı ilə şöhrət qazanmışdır. Aşağı-yuxarı eyni dövrün Maveraünnehir hökmdarı da “Köpək” adını daşımaqda idi⁴. Yəni Osmanlı imperatorlarından Sultan Çələbi Mehmedin dövründə dövründə Artık obasında törəyən dərəbəylərdən birinin soyadı Köpəkoğlu Hüseyin bəy idi⁵. Bu şəxs yerli xanədana mənsub idi⁶. Bu qədər yüksək rütbə və mövqe sahibi dövlət idarəçilərini durub dururkən “Köpək” adı və ləqəbini almaları, hər halda gəlişigözl bir olay olaraq düşünüləməlidir. Hələ o dövrlərdə türk kultlarının canla-başla yaşadıkları bir çağda, əlbəttə, islami təsirə rəğmən, qalıq halında olsa belə, bəzilərinin izlərinə rastlamaq qədər təbii bir şey düşünülə bilməz. Nəticə olaraq, “Dədə Qorqud kitabı” bu kultların, bir növ, qaynağı olaraq türk toplum həyatının bu cəbhəsini aydınladacaq dəyər və ağırlıqdadır. Hələ Qanuni Sultan Süleyman dövründə Hələb türkmənlərinə (Türkmən-ı Halep) dair yazılmış olan dəftərlərdə bu türkmənlərə, başçıların adına izafətən “Köpək” etnonimi təxəllüs və bu camaata aid olan oymaqlardan birinə də Köpəkli Avşar adı verilmişdir⁷. Bu dəftərlərdən başqa ayrıca Şərəfeddin Yezdinin verdiyi bilgiyə görə, Köpək türkmənləri 1401-ci il tarixində Timur Dəməşqdən dönərkən Fərat sahillərində

¹ A.Zajaczkowski. Związki językowe polowiesko-złowianskie, Wroslaw, 1949, 42.s.

² V.Gordlevskiy, Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii, 1941, = Küçük Asya Selcuklular devleti. Buradakı “Kobyara” kəlməsi bizim “köpək” kəlməsinin bir dəyişimindən başqa bir şey deyil. Nə yazıq ki, sözlüklərimizə bu deyim alınmamışdır.

³ Nihal Atsız. Münecimbaş, Şeyx Ahmet Efendi, Hayat ve eserleri, Karahanlılar fəsilələri, türkçeye çeviren: Necati Lugal, İst. 1940, 29.s.; M.Th. Houtsma, Historie der Seldjucides d’Asie, Mineur, Leiden, 1902, 212.s.

⁴ Bartold Spuler. İran Moğolları, Ankara, 1857, 128.s.; Yazar kəlməni “kepek” şəklində oxumaq istiqamətini də göstərməkdədir.

⁵ Mehmet Neşri. Kitab-ı Cihan-nüma, Nəşri tarixi, I, T.T.K., Faik Reşit Unat ve M.A.Köymen yayım, Ankara, 1949,401.s.; bir bed-fi’il harami Türkan idi; və “İnaloğlu və Köpəkoğlu ki sultan ilə savaşırdı, cümləsi gəlip sultan əlin öpdülər” (II, 480.s.)

⁶ İ.H.Uzunçarşılı. Osmanlı tarixi, 1947, I, 182.s.; Ayrıca bu xüsusda təfəsilatlı bilgi Faruk Sümer. Avşarlara dair, Fuad Köprülü armağanı, 1953, s.456, not 5-də mövcuddur. Digər Osmanlı qaynaqları da açıqca Köpəkoğlu Hüseyin bəyin şəxsiyyəti üzərində durmaqdadır.

⁷ Faruk Sümerin Avşarlara dair, Fuad Köprülü armağanı, 1953, s.453-4 s.

yaşamaqda idilər¹. Bu şəkildə hər iki qaynaq hətta köpək etnonimli türkmən oymağının varlığını ortaya qoymaqladır. Eyni adda bir etnonim başqırd türklərində də mövcuddur.

Eynən türklərdə olduğu kimi köpək monqollarda da antroponim olaraq istifadə olunmuşdur. Türkcəmizdə “köpək” kəlməsinin qarşılığı olan “Nokai”² belə bir antroponim yaratmaqla monqollarda da köpək kultunun etibarlı bir yer tutduğunu göstərməkdədir.

Bütün bunlara rəğmən, bugünkü həyatımızda köpək ancaq sehrbazlıq kimi bir sahədə əski varlığını mühafizə edə bilməmişdir³. Gizli bir təriqətin və inancın qaynağı olduğuna dair ən kiçik bir araşdırmaya belə rastlanmamışdır. Yalnız XVII yüzil türk səyahatçılarından Evliya Çələbinin bu xüsusdakı uydurmaya oxşar izahları, mənəcə, heç də nəzərdən qaçırılmayacaq bir bilgi olmalıdır. Beləliklə, Çələbi Azərbaycanın Şirvan qəzasına bağlı Ağsu çayı ətrafında Mahmudabad qəzası haqqında bilgi verərkən, burada yerləşən xalqları – gökdolaq, türkmən, monqol, qumuq kimi etnonimləri adlandırmaqla qalmamış, bir də “It til”li bir qövmdən də bəhs etmişdir⁴. Ona görə bu xalq: “عو عو” (‘av ‘av), “وع عو” (‘va ‘va) qəbilindən əcaib səslər çıxararaq ibadət də edərmiş. Hətta belə bir qövüm Türkiyə içində Mardin qalası ətrafında da yerləşmiş olmaqladır⁵.

Evliya Çələbinin bu fikirləri hər nə qədər gerçək bir olay kimi qəbul edilə bilmirsə də, buna yaxın, hətta bunun eyni olan bir “Havhaviyyə” xalqının İran sərhədi yaxınlığında yerləşmiş olub məzarları üzərinə köpək başı asdıqları söylənməkdədir. İbadət rəzləri Evliya Çələbi dediyindən fərqli deyildir. “Köpək misilli” bu xalq haqqında, təəssüf ki, heç bir yerdə bilgiyə rastlaşa bilmədim. Doğrusu, rastlanmasına imkan yoxdur da. Ancaq gələcəkdə türk dini tarixi araşdırıcıları həmin əski kultun bu incə və zərif yönünü açıqca meydana qoyacaqlar.

Türk xalqları arasında əski bir ənənəyə bağlılığı şübhəsiz olan bu kult Altay ətrafı kult tarixçiləri nəzərə alınarsa, “at kultu” türklərdə “ov” və “köpək” kultları digər xalqlarla qaynaşma nəticəsində əmələ gəlmiş bir varlıqdır. Bu varlığın gerçək sahibləri də türklər olmuşdur. Buna görə də türkü öz kult tarixi metodları içərisində arayanlar bu millətin daha “Atlıçoban” mədəniyyəti səviyyəsində olduğu bir çağda belə ilk dünya kultürünün inkişafına nurlu işıqlarını saçmaqdan geri qalmadığını görəcəklər. Bunu dünya kultür motivləri içərisində asanlıqla tapmaq daima mümkündür.

Nəşrə hazırlayan: Almaz Həsənzadə

¹ İbid, 454.s. 2 not

² L.Liegeti, Louis Hambus'in əsəri haqqında yazdığı tənqid, 319 s.

³ H.Bayrı, İstanbul folkloru, İstanbul, 1947, 14 s.

⁴ Evliya Çələbi, Seyahatname, II, 290 s.

⁵ Olduqca sərt bir təsvir verən Çələbi bu xalqa İranda “şamsöndürənlər” deyildiyini də qeyd etmişdir (Eyni yer)